

Проф. Др. Михайло Пачовський.

НАРОДНИЙ
ПОХОРОННИЙ ОБРЯД НА РУСИ.

ПОРІВНЮЮЧА СТУДИЯ.

Відбитка

Відбитка із Звіту академічної Гімназії.

У ЛЬВОВІ 1903.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

EX LIBRIS

P. H. YOYK.

Народний похоронний обряд на Русі.

Порівнююча студія Дра. М. Пачовского.

З якою шанобою відносить ся наш народ не тільки до своїх живих, але й до покійних батьків та дідів, свідчить его устна словесність взагалі, а похоронний обряд в особенності, котрий є складовою частиною его родовой релігії, основаної на почитаню предків. Сей сумний момент в житю людини, який проводить народ серед численних повірок та поведінок, є zarazом доказом старини его духового життя та поспільних зносин з иньшими народами у всіх фазах розвою всесвітної культури.

Так устна словесність народа, як і его обряди давали предмет студиям учених, що видвигнули мітольоічну теорію генези народного світогляду¹⁾.

Відтак праця на тім полі зродила нові гадки вченого світа, котрий в великім богатстві традиційної словесности добачив чимало міжнародних взаємин, впливів одного народа на другий, впливів письменства на словесність²⁾. Та з усеї словесности найбільший інтерес становлять повіря, бо вони містять в собі ріжноманітний материял. Мітольоіи зовсім раціонально добачають в них останки древнього релігійно-мітичного світогляду, слідителі народних повісток та переказів находять там впливи письменства та народних взаємин, етнографи шукають картинного відбитку давнього громадского життя народу, медики відкривають, особенно в повірках про чарівниці, сильну їх звязь з нервовими та психічними недугами людини, а вкінци юристів та істориків цікавлять численні процеси відьм, — віра, яка в Европі мусіла падати в міру

¹⁾ До сих належать: Я. Ірім, Мангардт, Шварц, А. де-Губернатіс, Аванасьєв, О. Міллер.

²⁾ До тих вчених зачисляють: Бенфея, А. Веселовского, Драгоманова, Келера, Вебера, Коскена, Чайлода і многих иньших.

зросту й переваги розуму й гуманізму над невіжою та жорстокістю. А вжеж ніякий народний обряд не є такий багатий в віру в демонів, в загробне житє, в ворожбу будучини, як похорони! Ся его сторона витворила чимало практичних середників охорони перед грядучим лихом; она тому мала вплив на розцвіт народного ворожбитства, як конечного практичного вислїду з теоретичної віри.

На тееж багатство народного свїтогляду склалось з віками немало духових складників уяви так своєрїдних, як і чужих, невчених і вчених людий

Тай в історїї християнської віри займає демонольоїя важнєнке місце, бо в демони вірили й отці церкви перших віків, впевняючи вірних, що демони не в силі нанести шкоди щирому християнинови, отже нема причини їх бояти ся, хоч в нашім обрядї маємо старинні молитви проти демонів. Але в 1000 лїт опісля змінє ся гадка церкви. В XIII. в. Тома Аквинський голосить, що демони можуть шкодити людям та за дозволом Бога викликувати зміни в природї, як бурї, дощі й огонь з неба. Вірено навіть, що чоловік може записати свою душу чортовї¹⁾ та при его помочи діяти лихо ближнїм, а собі ві всім помагати. Такі гадки скоро приймались між народом, а тому пособили ще хрестоносні походи та мавританський університет в Іспанїї²⁾ Тай Пітатор учив, що в-воздусї всюди є духи.

Ся обставина зродила в очах народу безлїч чарівниць та ворожбитів, котрі муєли підпасти строгим судам та карам зі сторони властей, про що лишились записки ще з XVII. і XVIII. столїтя³⁾.

На сильний розцвіт демонольоїї великий вплив в XIII. і XIV. в. в західній Европі мав і містицизм, що зі своєї сторони витворив численні секти, становлячі мішанину раціоналізму, містицизму та науки болгарских Богомїлів, що найбільше подали демонольоїчного матеріялу⁴⁾.

Такуж прояву бачимо в XIV. в. і в Византиї. Ворожбитством та чарами займали ся не тільки свїтські люди, але й монахи та біле духовєнство, даючи „дана“ (напої) та зіля людям, що бажали позискати собі взаїмну любов. Не диво проте, що витворилось загальне переконанє, не мов то весь свїт є грїшний, а земля, що колись була недвижимою, трясе ся від людских грїхів⁵⁾.

1) Пор. апокриф про Адама, що записав свою душу і душі будучого поколїня, за те, що чорт зняв гадючі голови з его сина.

2) Lehmann, Aberglaube und Zauberei p. 89.

3) Порівн. Rhamm, Hexenglaube und Hexenprocesse in Braunschweig. 1882. — Rapp, Die Hexenprocesse in Tyrol. 1882. — Mater. do etnog. ludu polsk. Zbiór wiadom. do antrop. kraj. III. proses w r. 1674. 1700. 1706. 1772.

4) Київскі Універс. Извїст. 1898. VI. 157.

5) Ibid. 159.

Хотай початку міжнародних повірій годі рішучо означити, бо в тім згляді не годять ся учені, то всеж таки можна прихилитись до гадки Дра Альфр. Лемана¹⁾, котрий каже, що почини європейських повірок лежать в великій частині поза Європою, а тільки їх частина має свою генезу в Європі. Найбільше їх прийшло з полудневих країв ріжними дорогами та в ріжних часах в трьох головних течіях: Одна течія йшла від Халдейців в часах, коли Александер Великий вступив побідно в Персію; друга мішана течія жидівсько-єгипетсько-арабська прибула з Маврами, а третя в половині XIX. віка з Америки з домішкою індійського елемента²⁾. Найбільше же значіння в тім духовім життю європейських народів має вплив Халдейців. У них віра в трьох богів (неба Ану, землі Бель, води Еа) стояла високо, а надто вірили они, що духи живуть всюди таї спрчиняють зміни в природі. Тому впливови підпали найперше Меди, відтак (з р. 539) Перси, занявши Вавилон, бо на перскім дворі знайшли приють халдейські жреці, — а вкінці й Жида, перебувши вавилонську неволю, винесли чимале знанє халдейських повірок та чарів, що відтак розширили ся між народом через книги Ероха та книги Соломона і и.

Греки стрінули ся найперше з халдейским сьвітоглядом (в 5. в.) в часах борби з Персами — та рівночасно майже зачинає ся у них і вплив Єгипту, котрий однак з початку не вєсив побороти свого суперника, аж доперва з завоеванєм Іспанії Арабами. Так отже старогрецка культура — знаємо се і з викопалин в Мікенах — лучить ся з азіяською культурою, а також переважно з єгипетською. Культурна дорога до Європи йшла в історичній епосі з околиць жерел Тигра й Евфрата найперше до Греції, а відтак до Італії³⁾.

Греки же, завоевавши Єгипет, стрітились з тамошним сьвітоглядом, а александрийські філософи займались горячо питанням про загробне жите та про відносини божества до людей⁴⁾.

Спонукою до сего міг бути вельми широкий обряд похоронний Єгиптян, котрі від найдавніших часів вірили в посмертне жите душі, що вступала в підземнім сьвіті на суд, поконавши ріжні небезпеки та пакости зі сторони збройних духів. (Чортів не знали). Щоби бодай вчасти від них охоронити покійника, Єгиптяни підкаджували его зілем, а також клали на голову вінець з цьвітів⁵⁾. Дотично віри Єгиптян замітити належить при тій нагоді, що почитанє численних їх богів сходить ся в однім релігійнім ядрі, (як у нас) в культі

1) Aberglaube und Zauberei. Dr. A. Lehmann, Stuttgart 1898.

2) А. о. с. 10.

3) Др. Олехнович, Раси Європи і їх історичні взаємини. Вид. Спілка. Ч. 43—45.

4) Др. Леман о. с. р. 132.

5) Ibid. о. с. 129.

сонця¹⁾, що єго сила дає жите природі. Они молились горячо до сонця, величаючи єго богом „творцем всіх людей“. І наш хлібороб молить ся до сходячого сонця та зве „світлим сонїньком“, бож Русини внуки Даждьбога — як сказано в Слові о п. Ігоря. В долішнім Єгипті почитали богом „Птаха“, котрого звали Гефестом, а він був богом огню, світла й сонця (наш Сварог.) Ту чтили птаха творцем „вселенної“.²⁾ В Геліополіс був найвисший бог Ра, отець богів, творець неба й землі, животин і людей. Бог світла був zarazом богом життя й правди. Найбільше розповсюднений був культ Озіріса (сонця) і Ізиди. — Там де сонце заходить, є оселя тїний мертвих — підземне царство — незмірима долина, серед котрої пливе — як в Єгипті, велика ріка, а на єї берегах вештають ся душі³⁾.

Повисші віруваня мусіли впливати на світогляд і славянських народів, отже посередно й на духове жите наших предків, бо в повірях і обичаях Славян бачимо виразні впливи старинного клясичного, греко-римского світа. Проф. Сумцов виказав се на весільнім обряді, а А. Веселовский, В. Міллер і Потебня замітили сесї впливи в наших колядах. Відтак наші метеорольоґічні повіря та ворожби про погоду й врожай виказують почасти вплив клясичної старини, а сей вплив тим скорше міг у нас вкорінитись, бо первісна реліґія взагалі, а за нею й наука, стреміла підчинити собі сили природи та звернути їх на користь чоловіка.

В римскім календарі були такі самі рубрики, як в нашім були там дні робочі, дні молитви й жертви, дні щасливі й нещасливі. Ще в XVII. в. були в Польщі рукописні календарі, що містили уступи про впливи місяця й планет на погоду й на жите чоловіка. Зарівно й в старорускім письменстві є єретичні книги віщуваня як Громник, Коледник, Сносудець і и.

Римский понтіфекс при появі нового місяця звертав ся з молитвою до богині Юнони, а українська дівчина просить „молодика“ о здоровле, причім в жертву тричи врізує кіньчики коси та закопує в землю, в місце, де стоїть правою ногою⁴⁾.

Римский вплив на наш народ переходив посередно через кольоністів в Дакії в перших віках християнства, а єго сліди видко в наших народних обрядах та в обрядових піснях, про

¹⁾ Таке було й у Скитів. Они представляли собі єго конем, що шпарко перегає небесні простори, всилаючи на землю світло й тепло зі своїх очий, ніздря, ясної гривы й хвоста. (Пор. нашу колядку про господаря й пирского коня з золотою гривою).

²⁾ Порівн. нашу щедрівку: „Ой вірле, вірле, ясный соколе“.

³⁾ А. Царевскій, Реліґіозн. представл. древ. Єгиптянь. Київс. Універс. Изв. 1898 I. 11.

⁴⁾ Етногр. Обзор. 1897. XXXI. ст. 27.

що писали обширно проф. Дринов¹⁾, А. Веселовский²⁾, Всев. Міллер³⁾ та Сумцов.

А вжеж Греки з давен давна мусіли мати вплив так на нас, як і взагалі на Славян, яких чимало проживало в VIII. IX. і X. в. в Греції і Македонії. Хоч і Славяни не оставали пасивними в тім згляді, однак все таки висша культура Греків брала перевагу над славянською. Представителька висшої культури й християнської віри, горда Візантія, мала без сумніву чималий вплив на славянський світ, так східний, як і полудневий, через Македонію на Сербів, Болгар і Моравян, а через Крим на Русинів, і то вже від VI. віка⁴⁾.

Тай галицкі і литовскі Русини стояли в зносінах з Греками, особливо за часів Ягайлонів. В XV. в. становила пшениця (з котрої хліб приходить в обрядах), важний торговельний продукт литовскої Руси, а торгівлю вели будьто суходолом, будьто рікою Дніпром, а частійше Дністром та Бугом. Головніж торговиці української пшениці були в пристанях: в Хаджибеї (між Дністром а Бугом), в Білгороді та Акермані при гирлі Дністра. Длугош зазначає, що византийський цісар Мануїл, обложений Турками, просив польского короля Ягайла прислати ему пшениці на хліб. З Білгорода за короля Казимира Ягайлонця вивозили нашу подільську пшеницю аж на Середземне море в сторони Кипра. В пізнійших віках ослабився вправді сей торговельний рух задля політичних причин, тай ним займалися крім Жидів, селяни рускі, польскі і литовскі⁵⁾. З того виходилоб, що найсильнійший вплив на світогляд нашого народа мали Греки, тай се стверджуєсь дослідями учених що-рік більше й більше. Не тільки Русини, але й инші народи Європи підпали сьому могутньому впливови й то християнських часів, впливови так догматичних, як апокрифічних творів византийского письменства.

Навіть скандинавску Едду поясняють впливом християнських проповідий монахів Британських островів!

Серед отже таких обстанов нехибна аналіза народного світогляду на складові єго чинники — думаю — являє ся поки що майже неможливою. Праця на тому полі заняла численних вчених, котрі зможуть дійти до певних позитивних тез тоді, як спíše ся найменьша подробиця з духового життя народів так Європи, як і прочих частий світа.

Тай отсей мій неповний нарис порівнюючої студії має головно на ціли розбудити хіть молодих умів, звертати при

¹⁾ Дриновъ, Заселенія балк. полуостр. славянами. Москва 1897.

²⁾ А. Веселовскій, Разысканія въ Сборн. акад. наукъ Спб.

³⁾ Вс. Миллеръ, Руская масляница. Москва 1884.

⁴⁾ Успенскій в Київѣ. Стар. 1885. Май. 108.

⁵⁾ Сумцовъ Н., О вліянні греческаго и римскаго свадебнаго ритуала на малор. свадьбу. 1886. ст. 8.

кождій нагоді бачну увагу на щоденне жите нашого народа та его сьвітогляд, а тим самим докладати цеголки під будову храму „нової психольоїї загально людскої душі та нової історії чоловічої культури від самих перших її починів“ — як те сказав берлінський професор Вейнгольд¹⁾.

І. А Г О Н Ї Я.

А.

Вістуні смерти.

В уяві народа смерть представляє ся бабою, худою, костистою, з великими зубами, з косою та лопатою в руках. Ней той страшний образ смерти безперечно вплинуло й письменство, бо в житєписи „Василія Нового“, що в XII. в. на Русі була вельми популярна, читаємо: „... смерть образомъ зѣло страшна, подобія аки-бы челоувѣческаго, но тѣла отнюдь не имуща, отъ єдиныхъ точію костей челоувѣческихъ составлена. Ношаше же различныя орудія къ мученію: мечи, копія, косы и. пр²⁾).

Иногді приходить смерть до хорого без своїх знарядів, тільки вгорнена „білою плахтою“, та сїдає в ногах — а як недужий мусить вмерти — она приміщує ся тоді в головах. Народ, — хоч часто призиває смерть — боїть ся її дуже і тому старає недопустити, щоб она всадовилась в головах хорому. Проте ставить там або сьвячену воду, або хрест. Але воду ставить ся конаючому в головах ще на те, щоб душа, вилетівши з тіла, могла зараз омитись зі своїх гріхів. (На Укр. Яросл. уїзд.³⁾). Є також новогрецка поведінка в маріямпільським уїзді, що вмираючому не годить ся говорити, будьто він вже кінчить жите, бо тоді тіло не хоче випустити душі, та недужий мучить ся. Проте, коли справді конаючий попав в муки, треба подати ему води з Йордану, котру приносять паломники (аджи) при нагоді відвідин св. місць⁴⁾.

¹⁾ До мого нарису користав я головни з похоронних звичаїв в Святиї, в повіті Городецьім (коло Львова), в Долиї (Стрий), - Олеську (Золочів), Яворівсьім пов. — та з друкованих етнографічних матеріялів про Україну й иньші народи. — Децо вельми цінного матеріялу подали мені мої ученики імазисти з Коломиї і зі Львова: Равлюк, Яськів, Ковальський, а також мої кандидати і кандидатки учительської семинарії, як О. Іванчук, Гершенфель-Померанц та Сабіна Самуєловичівна (про жите Караїтів в Галичи).

²⁾ Веселовскій, Сборн. акад. наукъ Спб. XLVI. 123.

³⁾ Етногр. Обзор. 1898. 87.

⁴⁾ Новогрецкія причитанія въ Маріумп. уездъ. Етногр. Обзор. 1898. (XXXVIII).

Однак, чи скорше чи пізнійше, вмирати потреба; від смерти не вимолиш ся, хіба на короткий час життя можна випроситись, як те сказано в пісні:

Смерти-ж моя, смерти!
Не дай мені вмерти,
Пожди мені хоч годину,
Нехай зберу всю родину!¹⁾

В часі пошести, зарази, смерть ідентифікує ся з персоніфікованою хворобою. Тоді она як „чорна пані або жидівка“ йде від села до села, стрічає по дорозі людей, говорить з ними, ніколи просить ся на віз та їде до села. Візникови розкриває тайну, куди вона йде та де будуть мерти люди. Ємуж самому з вдяки за прислугу не чинить лиха. (Добростани, пов. Городок).

Заким загостить смерть у хату, мусять перше прийти там її післанці — зловіщі знаки, н. пр.

1) Пес вие часто вечером або ранком, спустивши морду в долину — (бо як вие в „гору“, буде огонь, або війна). Те саме повіре находимо й в Білорусів витебської губернії. Вони вірять також, що загостить смерть, як свиня чеше ся об ріг хати, або коли крізь вікно в хату загляне корова або кінь, або коли собака порпає яму перед вікном хати, де лежить хорий²⁾. Ся віра цвила у Халдейців.

2) Поява й мавканє чорного або білого kota в хаті, де є хорий.

3) Коли курка стане п'яти голосом когута.

4) Коли сова стукне в вікно, або дятель в угол хати, або коли він завищить на дворі. — Те саме повіре є й в Білорусів³⁾.

5) Коли зазуля сяде на даху й тричи закукає, або тричи облетить хату та на кождім розі кукне. (Богородчани).

6) Коли ворона краче, або крук дере ся. (Добростани).

7) Коли сойка сяде на стрісі хати — то смерть, перекинувшись в сойку, кличе душу хорого. (Ibid).

8) Коли ластівка покине гніздо, буде в тім домі чимало мерців, хата стане пустою. Колиж ластівка влетить крізь відчинене вікно в хату й верне — то хтось там вмере до року. Се послідне повіре мають і Білоруси.

9) Коли крет рие під порогом хати в напрямі на поле — віщує смерть. (Київ). Білоруси кажуть знова, що смерть хорому, як під его ліжком нишпорить миш.

10) Вмере той, на кого впав з дерева вуж (Струтин-Долина), або хто вбе вужа.

¹⁾ Чубинській, Труды I. 217.

²⁾ Н. Никифоровській Простонар. примѣты и повѣрія въ Витебской Бѣлоруссїи. Витебскъ 1897. стор. 162.

³⁾ А. о. с.

Домашні звір'ята взагалі прочувають смерть, особливо свого господаря. Вони тоді сумніють, не хочуть ні їсти страви, ні пити води, а навіть плачуть, похнюпивши свої голови (Добро-стани). Крім звір'ят віщують смерть і дерева.

Коли вітер вирве дерево з корінем на поли, умре газда, властитель того поля. Коли ж буря ломить ліси, буде помір на „великих людей“. (Долина).

Тай в самім мешканю появляють ся знаки, н. пр.: Як упаде що „само з себе“ на землю — образ, зеркало — та розібе ся, буде смерть в тій хаті, або в тій родині¹⁾. Иногді самі двері відчиняють ся в ночі. В такі знаки вірили й старі Римляни. Ціцерон (de divinatione) кепкуючи натякає на зловіщі знаки в сьвятини (щит), та на повіре Римлян в грядуче лихо, коли кінь піткне ся під полководцем.

Сі численні вороження, в яких багато лишилось старини з анімистичної доби, вказують, що нарід не дуже довіряє у щасливе жите по смерті, бо до раю тяжко дістати ся, а до пекла дорога широка. Смерть отже, котру стільки вістунів віщує, є важною хвилиною в житю людини — она є для живих найбільшим нещастем, лихом!²⁾

В поганьских прастарих часах загробне жите не дуже щасливим представляло ся понятю народів (у Гомера), а надто апокрифічна література християньских віків звертала заєдно гадки більше на страшні муки, чим на рай. „Посмертна нагорода се продукт пізнійшої доби“, каже Tylog.

Віщуване же про смерть або подужане хорого вкорінювало в народі й письменство християньске, бо навіть ще в однім рукописнім зборнику XVIII. віка, Теодора Поповича Тухляньского (в бібліотеці Осолінсь.), читаємо: „Вещи о недугующих: аще ли умрет или оживет: Шукай, в яким дні він захорував; або: Обітри хорому руки й ноги тістом і дай псови, як псе з'їсть, то хорий вийде; або: Умий ручки й ноги хорому теплою водою і полай поверх пса — як псе стрясе ся, буде хорий жити

Б.

Св. Єлей — смерть.

Як занедужає людина, сходять ся сусіди „подивитись на хорого“, чи він вийде, чи ні. Вони розпитують свояків, чи не було яких зловіщих знаків, або недобрих снів. Недобре віщує, коли трісне сволок в хаті³⁾. Не добрий також знак, коли в тім році послідного Сьвятого Вечера не бачили тіни хорого, або як его ложка вивернулась на стіл з миски з пшеницею (куті).

¹⁾ Порівн. инші численні віруваня в: Lecznictwo ludowe na polud. Rusi Hryniewicz. Kraków. 1893. 414

²⁾ Етногр. Обзор. XXXVШ. 110.

³⁾ Порівнай гарний уступ про сон Сьвятослава в Слові о Полку Ігоря де чимало є символіки, що ще сьогодні зустрічаєсь в наших вірованях.

Дихо віщує, коли кому в тій хаті приснило ся, що єму випав зуб, або чоботи облетіли (подерли ся) хорому, або як снилось єму, що він вийшов на високу гору. (Полтавщина). Сесея по-слідна ворожба є дуже старинна (Гл. дальше місце збору душ). Тай найпевніший знак смерти, коли в хаті „чути недужого землею“, а на єго тілі виступають чорні пятна, — „виступає земля“. ¹⁾

В тім разі належить хорого приготувати „до далекої дороги“, як Бог приказав; треба слати по пан-отця, щоб висповідав та положив св. Єлей. — Кому положить третій раз в житю св. Єлей — той рішучо мисить вмерти. (Долина).

Хтось з родини йде по сьвященика, а домашні міжтим приготують на „маслосьвятіє“ п ш е н и ц ю (сиру) або конопляне сімя. Караїти кличуть рабіна, щоб сповідав хорого.

Надходить сьвященик зі св. Тайнами. Очи всіх присутних звернені на те, котрою ногою пан-отець вступить на поріг хати; як стане він правою — то недужий піде „на праву дорогу“, він умре, а як лівою — то жити'ме.

Відтак на час сповіди всі виходять з комнати, а вертають на „маслосьвятіє“ та знова слідять так хорого як і пан-отця. Коли в книжці, з котрої він читає, є більше червоного письма — недужий буде жити, колиж перемагає чорний друк — то хорий умре. (Угорска Русь ²⁾).

Коли згасять сьвічку, а дим піде в гору або на хату, хорий подужає, — колиж заверне ся дим до порога, хорий умре. Те саме повіре є на литовській Русі ³⁾.

Кромі сего на лиці безвихідно хорого кругом уст, по-під ніс покаже ся синя підкова (Городецкий повіт), а ніс єго та борода натягне ся, бо смерть вже тягне єго за ніс та за бороду; тому ті части тіла холодні. (Ibid). Сам хорий дає познаки з кождим днем, що єму вже не жити. Він відвертає ся — як ще є сила — до стіни, богато спить та все чує, а їди „не приймає“.

Тому благословить свої діти:

„Боже вас благослови всіх усіх!
Глядіть, Бога не забувайте,
До церкви ходіть,
Празники почитайте,
Матери доглядайте —
Повинности не тікайте,
В купці живіть, один другого пораджайте,
Мене поховайте і відпочивайте!
А що вам казав, памятайте,
Коли кісток моїх не хочете ворушити ⁴⁾).

¹⁾ Етногр. Обозр. 1898. 87.

²⁾ Етногр. Збірник наук. Тов. Шевч. II. 23.

³⁾ M. Fedorowski, Lud białoruski. Wyd. komis. antrop. Kraków 1897. I. 318.

⁴⁾ Куліш, Записки о юж. Руси. II. 284.

Подібне пращальне слово виголосив ще князь Володимир Мономах в „Поученію“ до своїх дітей. Оно має характер глибокої релігійности; такий акт благословлення, се продукт християнського впливу. В поганьських часах говорила лише родина до вмираючого, прощаючи ся з ним — (у Гомера). Тай в нас підходять до конаючого крім свояків також і знакомі, цілують его в лице або в уста, кажучи: „Прости мене раз, прости мене два, прости мене три, Господи вас (тебе) проведи“. Се говорить кождей присутній з окрема тричи¹⁾, а вмираючий повторяє за ними; як же він вже не в силі говорити, за него говорить хтось з родина²⁾.

Іногді хорий велить піднести себе, щоб подивив ся крізь вікно на своє іздівство, але не все тай не всюди вволяють его волю, бо боять ся, щоб він з жалю за туземним житєм не забрав за собою худоби, себто, щоб она по нїм не гинула. Такаж повірка є й в Білорусів³⁾. Жиди знова й в тім згляді шанують свята волю вмираючого (Яворів — місто). Не рідко каже хорий обернути себе до стїни, бо на хаті привиджують ся ему покійники, особливо покійний батько, мати, або жінка та інші давнійше померші свояки й знакомі.

Хорий в послїдних годинах не думає про будуче, лиш про теперішнє жите, бо хоче всіма силами ратуватись, не знаючи, що по смерти его чекає. Він чув тільки повірку, що й по смерти покійники не перестають займатись своїми ділами, що й там є рільники, ремісники, попи, дяки — та всі вони не дармують, бо дармо жити гріх. Вірять, що, хто ту бідував, чи був бурлакою, або сидів в кайданах в тюрмі⁴⁾ — той й там мусить дальше те тягнути горе; тому й грубі різники й там ходять череваті (Городок, Львів). Сей світогляд є древнепоганьський, бо в передхристиянських часах тіснійше вязало ся загробове жите з туземним житєм, а християнство внесло більшу розгрань наукою розлуки душі від тіла.

Ще недавно давали на Україні (почасти й в нас) до домовини покійникови хлїб, горнець з кашою та горівку — (сю послїдну до недавна давали й в Галичині — Городок) в тій твердій вірі (як в московских Вотяків), що покійник, жиючи дальше своїм дотеперішним житєм, потребує покріпитись їдою. Тепер ще в маріямпільскім уїзді вкладають до домовини, крім грошей, яблука та медівник⁵⁾.

Вкінци вмираючий не хоче нічого говорити, бо ему „язик втягнуло“, очи ему соловіють, а тільки руками виконує

¹⁾ Се „тричи“ то останок поганьської старини, скріпленої християнством, як бачити-мемо у Греків та Індів.

²⁾ Lecznicтво lud. 620.

³⁾ Пор. Lud białoruski o. s. I. 318.

⁴⁾ Порівнай — Шевченкову поему Гамалію.

⁵⁾ Етногр. Обоз. XXXVIII. III. — Також раскольники дають в домовину хлїб, пироги, яйце та обтїті нігті, бо там приїде ся ему лізти на скляну гору.

рухи, мов би шукав ратунку. Їму лише тому не страшно покидати сего сьвіта, що вмирає між своїми, у своїй батьківщині — бо найтяжша смерть на чужині, між несвоїми людьми, як се загально оспівує народ в своїх піснях.

Тому наш селянин, занемігши иноді в чужині, висказує свою тривогу, щоб бодай не вмерти в чужому краю, бо нігде не є так гарно лежати, як у своїй сторонці; ніхто так гарно не ховає, як свої люди, тай на чужині ніхто так щиренько по нім не заплаче, не заголосить, як своя рідня. Ніяково йти на тамтой сьвіт „неоплаканим“!

Анальоґічний погляд стрічаємо у Гомерових Греків. Похоронити й оплакати покійника уважалось найсьвятішим ділом і обовязком рідні та приятелів. Душа Патрокля благає о се Ахіля, бо в противнім разі не дістане ся до воріт Аду¹⁾; — Ельпенор закликає Одисея — коли злетівши з Киркової хати, бачив свій кінець — щоб той не лишав его трупа, але щоб похоронив і велів насипати високу могилу²⁾. Яким острахом в понятю Греків було не діждатись похорону (*γέρας θανόντων*), сьвідчить найкрасше заява Одисея в часі его морської блуканини, що радше волів би був полячи під мурами Трої, чим гинути у мореких філях³⁾. Те саме чуємо від Ахіля, в часі его борби зі Скамандром⁴⁾.

Подібного переконання були й свояки, що лишившись дома, виглядали свого родича з поля битви: син Одисея Телемах волить, щоб его батько наложив головою на полю битви, чим мав би згинути на мори, не вдостоївши ся похорону — і високої могили⁵⁾. Отець Одисея, ветхий деньми Ляерт, гадав те саме, коли розговорював зі своїм сином, не пізнаючи его⁶⁾.

Те безкрає нещасте могло отже навістити людину лише на чужині, де покійник міг бути не похоронений (*ἀδαπτος*) і неоплаканий (*ἀκλαντος*⁷⁾.

По „маслосьвятію“ приходять, як вже сказано, сусіди й знакомі працатись з конаючим — а жалуючи его, що вже кінчить жите, потішають рідню при відході кажучи: „всі ми там зійдемо ся“. Конаючому на силу вручають запалену богоявленьску або страстну сьвічку на знак, що він є християнин, або „щоб по смерти душа его не сиділа потемку“. — Заразом від-

¹⁾ Ilias XXIII. 75, ssqu.

²⁾ Odyss. XI. 65. ssqu.

³⁾ Odyss. V. 299—311.

⁴⁾ Ilias XXI. 279. ssqu.

⁵⁾ Odyss. I. 239.

⁶⁾ Odyss. XXIV. 290.

⁷⁾ Попів. Ilias VII. 410; XVІІІ. 329; XVI. 456; XXIV. 83. — Odyss. IV. 93. 197; XI. 424; XXIV. 190.

чиняють вікна й двері, щоб ангели мали приступ¹⁾. Також кладуть під голову рослину маруну — а з того пішла пословиця: „Не pomoже рута, ні маруна, дістав ся чоловік до трум-на“. (Збараж). При конаню являють ся разом ангели й чорти. Сі послідні показують конаючому гріхи. Є се вплив апокр. письменства, Житя Василя Нового. — Коли конаючий мучить ся — кладуть его на землю, підстеливши горохвяної соломи, або витягають з під голови подушку²⁾, бо не годить ся класти під него нічого з шіря, а головно з курячого. Тому відтак і в домовину кладуть подушки не з шіря, а з трісок (остругів) або з зіля. — Діти мучать ся иногді за гріхи родителів. Колиж думають, що вмираючий був чародієм або ворожбитом, вертять діру в стели — або (на Україні) зривають там одну доску³⁾.

Білоруси вірять, що чародії тому дуже мучать ся перед смертю, бо їх душа рогата тай тому великий біль настає, коли вона виходить з тіла⁴⁾. Тоді над таким домом кружать чорні ворони (перемінені чорти) та вижидають душі, котра ставши чортом, не може вилетіти ні дверми, ні вікном, бо над ними є знак св. креста; тому треба для неї иншого отвору. Душа тая прилучає ся до тих чорних воронів. І Німці вірять, що душа ворожбита переміняєсь в ворону⁵⁾. Але й на тіло чародія вижидають чорти-ворони. Тому належить его зараз обсіпати маком⁶⁾, а на могилі відтак поставити осиковий хрест⁷⁾. Тай відьми, після віри на Україні, лежать в агонії иногді і три тижні. Найщасливіший по смерті є той, хто сконає тоді, як перший раз заспівають „Христос воскрес“, бо тоді ворота до небесного царства стоять отворені на стижір. Противно смерть в п'ятницю є тяжка у християнина⁸⁾ а у жидів легка й весела. (Яворів).

При конаню людини не годить ся плакати (і у Гуцулів), але молити ся „на схід душі“ ось так:

Господи, прийми душу до власти, прийми душу до власти, у царстві гріхів уменьши⁹⁾.

Душа покійника вилітає тихо через рот „духом, парою або димом“ та літає по хаті, перекинувши ся в муху або могиля, а на дворі в пташку. Наш нарід ідентифікує часто душу з парою; пословиця: „У баби не душа, а пара; я в собі пари не чую; бодай з тебе пару виперло“.

¹⁾ Шухевич, Гуцульщина Ш. і на Україні тай у Жидів.

²⁾ Те саме діють і в литов. Руси. Zbiór wiadom. do antr. kr. 319.

³⁾ Київська старина. 1890. VII.

⁴⁾ Никифоровській о. с. 280

⁵⁾ Аевасьєвъ Поет. возр. III. 535.

⁶⁾ Глубока старина. Гл. дальше.

⁷⁾ Никифоровській. Ibid. 285.

⁸⁾ Живая старина VIII. 154.

⁹⁾ Київська стар. 1890. VIII.

В нашій старинній пам'ятнику (Слово о Полку Ігоря) з XII. в. сказано, що „взрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ злато ожереліе“ (горло). Тай грецке слово *ψυχή* виражало й душу й мотиля, а в Гомера також сказано, що душа з шелестом (*τρίζουσα*¹) улітає устами, похожа на тїнь (*σκιή*²), або на сон (*δνειρος*³), або на дим (*κάπνος*) в рівновиднім образі з тілом (*εἶδωλον*) та без активної фізичної сили⁴) й без інтелектуальної спромоги (*φρένες, νόος*).

Тільки душа віщуна Тейрезія задержала і в Гадесі свою прежню душевну силу та свій віщий розум, — але се вже пізнійша віра в загробове житє, яка відносить ся також і до Міноса, Орїона, Геракля і и., що живуть і в царстві тїний своїм прежнім житєм та зазнають після обставин смутку й радости і займають ся тими самими орудками, що за земского жвтя⁵).

При конаню чоловіка є все присутна родина, доки конаючий „не скінчить“. Так само й в жидів. (Яворів). У Греків, як у нас — навіть були і иньші знакомі. Всі они бажають почути послїдне слово конаючого, а відтак замкнути єму очи й уста. Се є обовязком найблизшого крєвняка. (І у Жидів).

Грецка Андромаха гірко ридала, що не могла бути при смерті свого мужа та сповнити повисшого свого обовязку сьвятого, себ то: не замкнула очий і уст⁶), не обмила водою тіла та не намастила єго пахучими мастями⁷).

Нашому покійникови підв'язують бороду хусткою тому, щоб не відчиняли ся уста, поки ще тіло не скостенїє; опісля відв'язують, а хусту бережуть, бо хто єї має у себе, тому всякі бажаня легко сповняють ся — „сей може дійти до богатства“. (Добростани). Иногдї лишают ся очи, або одно око не замкнене. Се знак, що скоро хтось другий умре з родини, бо „покійник“ дивить ся за „одним“, або за „двома“; на очи кладуть тоді крєйцарі. В Лавочнім (пов. Стрий) покійникови „запечатує“ очи звичайно найстарша в родині жінка крєйцарями в той спосіб, що один крєйцар кладе до гори „вірлом“ а другий „нумером“. Ті крєйцарі мусить ся заздалегідь посвятити.

Сли є в хаті годинник, тоді зараз зі сконанєм людини застановляють, бо в противнім разі за мерцем буде скоро й другий. Також закривають в хаті зеркала на знак смутку. —

¹) Ilias VIII. 123; IX. 409; XV. 518; XVI. 505; XX. 362. — XXIII. 101. Odys. XXIV. 5. 7. 9.

²) Odys. X. 207.

³) Ilias XXII. 100. Odys. XI. 222.

⁴) Ilias XXIII. 66. 100. Odys. XI. 205. 219. 393; X. 521.

⁵) Поп. Otf. Müller, Grich. Liter. Gesch. 98. i Schömann, Griech. Alth. II. 577.

⁶) Odys. XXIV. 292. Ilias XXIV. 742.

⁷) Friedrich, Realien §. 55. 193. Ilias XVIII. 346; XVI. 670; XIX. 38; XXIII. 186. Попів. також Iw. Müller Privatalth. — се був загальний звичай.

Від хвилі сконання не вільно ані з хати нічого позичати сусідам, ані сьмітя виносити (Снятин — Тернопіль); аж коли вьнесуть мерця, тоді прячуть і соломую й сьміте, а лави посвяпають житним зерном¹⁾.

На Литві викидають все те на „стоки“, граничне місце огородового плота²⁾.

Коли вьмре газда, газдиня, голосять не тільки в хаті, але й на улиці, щоб вся худоба почула про смерть господаря, та щоб стеріглась, аби мертвець не взяв єї з собою³⁾. (Городок).

На знак смутку й жалоби в тім домі не годить ся до року ані своїм, ані чужим людям колядувати та щедрувати. (Добростани). Осиротілі дівчата на час похорону розплітають косу (Ілїнці). На Вкраїні поступає донечка за домовиною батька — матери з розплетеною косою.

На литовській Русі сьвітять сьвітло 40 ночий від смертв чоловіка.

II. ПОХОРОНИ.

A.

Нарядини.

По сконаню хорого посилають до сусідів, щоб прийшли „обмити“ тіло, бо немитому „за тісна до неба дорога“. Гуцули миють і перед сконанем. Родині не годить ся мити, щоб слези не капали на тіло, бо будуть каменем лежати⁴⁾. Така є віра і на лит. Русі. Наливають в цебер теплої води та миють покійника (цілого), а обмивши — як треба, то й підголивши й остригши — убирають в сьвяточну одіж. Так поступають і Жиди та Караїти. Жиди миють голову покійного вином, змішаним з яйцем, виливши перше на него 24 літр. води. В часі митя покійника виходить найблизша єго кривна з хати, стає під вікном та й „голосить“ або йойкає, а тим дає знак людям, що в хаті є мерлець (Лавочне). При з'одяганю не годить ся уживати ні ножа, ні ножиць (Городок і на лит. Русі). Покійника оперізують поясом, не ремнем; на ноги вдягають черевики або чоботи, иногді тільки полотняні капці (Стрий — і Україна⁵⁾). На голову дають баранячу шапку, до котрої молодцєви причіпляють вінець з барвінку.

Жінку вдягають по сьвяточному, а на ноги дають жовті або чорні чоботи. Перемітка на голові буває мережана

¹⁾ Київс. Стар. 1890. VIII. 318; так і на лит. Русі.

²⁾ О. с. 319.

³⁾ Також і на литов. Русі.

⁴⁾ В подільській губерні мля мати дитину-сина сама, але на голих колїнах. Живая Стар. VIII. 154.

⁵⁾ Куліш. Записки о южн. Русі II. 284.

„бомбаком“, а у сорочки тільки рукави вишивані (Снятин). Дівочу голову вкрашають цвітами (символ дівочтва) й вінцем та биндами, як до сльобу. Такий самий звичай наряджати дають полотняну шапочку з вінчиком, або вкривають голову білою вовною (Гуцули), а на ноги, місто чобіт, рід панчіх з рантиха, „калавчі“ звані.

Покійник мусить бути вбутий, бо „попик би ноги, як перелітати-ме через огонь, або через огнену ріку“. В тій вірі видно так вплив апокриф. літерат.², як також останки глибокої старини, бо після Індійців сьвіт мертвих відділяє від сьвіта живих кипяча ріка Вайтерані, а після жидівського віровання рай окружає огнена ріка „Динар“³).

До рук покійника дають восковий хрестик і такийже перстінь на палець, а дитині також сьвічечку; молодцєви хустку до кишені і крейцар (Збараж), жінці на палець сьлюбний перстінь і сьлюбну горботку. Перстінь жінка має показати на суді, а він посьвідчить, як она жила зі своїм мужем. На Україні частійше не дають перстіня, лише дівкам та парібкам, котрим також печуть коровай. На шію дають кілька шнурків пацьорків; на литов. Руси того не роблять, бо, „як прорве ся нитка, а пацьорки розсиплять ся, весь рід посипле ся на тамтой сьвіт“⁴).

Жінки й дівчата оперізують ще поясом і крайкою поверх опинки або горботки з овечої вовни (Снятин).

Так прибране тіло кладуть на лаву, під голову подушку, а за головою ставлять сьвічку або каганець та горня з водою; на стіні вішають ручник (Україна), а на вікні ставлять воду або мід. Гуцули ще вішають з надвору над вікном білу перемітку, кладуть перед хатою ватру, а на знак жалоби ходять домашні в тім одягу, хочби найбруднійшим — в яким „захопила смерть“. Надто „челядина“ розпускає волосє, скидає пацьорки, а чоловіки не вкривають голови скорше, аж по похороні, на знак глибокого почитаня для покійника. Те саме бачимо і у Бойків (Лавочне). Хати також не замітають. Без шапки ходить і похоронний „орудник“ т. є. той, що всім тоді займає ся, а в деяких околицях (Долина) йде він без шапки і в зимі навіть до міста за орудками; — таке буває і в Буковині і в Уграх⁵). Він має з'орудувати й пан-отця й дяка й паламаря.

Дзвонити по душі годить ся зараз, щоб она не блукала по тих місцях, куди ходила за житя. Як задзвонять, она вертає

¹) Жив. Стар. VIII. 466.

²) Апокриф. Видініє Ап. Павла і популярне Слово Палядія Мвіха о втро-
ром пришествії. (Огнена ріка „пожреть небо и землю“).

³) Жив. Стар. VIII. 465.

⁴) Чубиньс. Труды IV. 71.; 32.

⁵) Етногр. Збірник Тов. Шев. II. 25.

в хату і перебуває при тілі. Гуцули ще кличуть трембітанника, щоб коло хати повістував сумну вістку, та щоб опісля йшов за тілом аж до гробу. Іногді замавляють і більше трембітанників¹⁾.

Над покійником вночі читає дяк псалтир, а як нема „за що наймити дяка, то бодай якась стара жінка мусить сидіти при мерці, бо не годять ся самого покійника лишати на поталу злим духам. Жиди вірять, що злі духи одного мерця на кусники роздерли, бо ніхто єго вночі не стеріг (Яворів).

Звичай мити тіло покійника, стричи волосє і бороду, та обтвяти нігті, намащувати та накладати вінець, був у Іранців та Індійців²⁾. Тоеж бачимо ми й у Греків, котрі також надягали на покійника лянну сорочку (*σπείρον*³⁾), а при нарядинах підстелювали лянне полотно і таким накривали (Iw. Müller op. c.), або також покладали на верх покійника містерно виткане, вимережане одягало (плащ) (*φᾶρος*), що бачимо у Пенельопи, котра сама займала ся виготовленем такої похоронної киреї. — Тіло покладали они на мари (*φέρετρον*) або на тапчан (катафальок), (*λέχεα* — *lectus funebris*⁴⁾), а то в хаті лицем і ногами до дверей звернене; богатшого покривали ще зверху ріжноцвітним килимом. Тай Римляни голосили над сконавшим нахиливши ся (*conclamatio*) і замикали єму очи (*condere oculos*), клали на поміст, обмивали, мастили й одягали в тогу, а відтак в день похорону клали в домовину (*capulus*). [Iw. Müller o. c.] В Ілїнцях (Снятин) нарядженого покійника вкривають білим рантухом. Жінку прокривають мережаню плахтою, котрою в часі „злогів“ (родин) заслонювала свою постелю⁵⁾. Жиди прикривають тіло чорним покровом.

ДОМОВИНА.

Домовину (деревище), грецке *σορός*, *λάρναξ* — у Римлян *capulus* — можна робити навіть в неділю або сьвято. Міри на домовину не можна брати; майстер змірить тільки оком мерця, аби не здавало ся, що покійникови жалує ся тих дощок, а також щоб пізнати, яка була душа (Снятин); як домовина зробить ся за коротка — то покійник був „нероба й байдужник“, а як сама добра домовина — то покійник „жив справедливо і любив працю“. Материялом на домовину бувають ялові або соснові дошки, рідко коли дубові⁶⁾. На верху білої

¹⁾ Шухевич, Гуцульщ. 242.

²⁾ A. Weber, Indische Literaturgesch. 1876.

³⁾ Odyss. II. 102.

⁴⁾ Ilias XVIII. 233. 352. XXI. 124. XXII. 87. 353. XXIII. 13. 165. XXIV. 702. 720.; Odyss. XXIV. 41. 295.

⁵⁾ Lecznictwo str. 422.

⁶⁾ На Україні, у черниг. раскольників, ховають тіло в колодах — мов в лодках, як се був звичай у Скандинавців; а в Русинів є згадка в літописи т. зв. Нестора, що Ольга веліла деревляньских послів в лоди живцем похоронити в могилу. — Гл. також звичай в тобольск. губерні. Жив. Стар. VIII. 154.

домовини рисують чорний хрест а на боках ангелів з крилами, — на задній часті вногді — если се робить столяр — малює голову трупа; рівночасно роблять дубовий хрест на могилу і вирізують день і рік смерті.

Гуцули роблять в домовині старого 2, а дитини 1 вікно (зі склом), щоб „покійник міг з своєї хати дивити ся“. По скінченій роботі майстри, помоливши ся, просять прощєня у родини, що зробили „хату“.

Домовину вносять до кімнати та ставлять на лаву в куті під вікном. Гуцули вкладають мерця в „деревище“ аж по „відправі панахиди“, коли вже мають виносити з хати¹⁾.

Спід домовини вимощують полотном (новим), під голову кладуть подушку, напхану зілем або остругами з дерева, або сїном і васильками (Україна і лит. Русь). В Олеську (Золочів. пов.) напихають подушку сьвяченим зілем, а під ню кладуть якусь річ із стали (н. пр. жінці серп), бо воно „відганяє злого духа“. На тое доперва кладуть тіло покійника, лицем до гори, а щоб оборонити єго від „лихих“, обкладають ріжними зілями, особливо сушеними гвоздиками та васильком.

До домовини дають в платку гроші на закуп місця на тамтїм сьвітї (Долина, Україна), бо там під землею є „дїдько, котрий зараз витає покійника та питає за гроші, які єму належить дати за місце“.

Се натякає на давну віру в підземне царство, де жиє „Дід“, що дає долю кождому. Старі Славяни складали жертву „Родови“, мабуть таки тому божеству. Але грїш сей звуть також „перевїзне“ через ріку, або „заплату“ провідникови по вузкій дорозї (Городок — литов. Русь). На Вкраїні кладуть сей грїш в платку під лївий бік в пазуху, або в рот, як „перевїзне“ (грецке *ναύλον*²⁾), а Гуцули крім гроша дають ще колач для „Роду“.

В Харківщинї дають до домовини палицю та хустину з мідяками, щоб було чим заплатити „подушне“; — часом додають фляшку горівки та який любий зняряд покійника³⁾. Жінці вручають китицю з маку (або макових головок), як символ материнства, „щоб було чим обсіпати діти, як вийдуть єї стрічати⁴⁾“. Мак (*παπαρούνα*, *πάππα* і *Μαῖα* = Персефона) держала в руці грецка Мати-земля (*Δη-μήτηρ*), а Римляни приносили в жертву головки маку та чїснику Манїї,

¹⁾ Шухевич, Гуцульщ. 248.

²⁾ Перевїзник у стар. Славян був — після Длугоша — Нїй або Нїя. Порівн. А. Котляревскїй: О погреб. обич. язич. Славян. I. 204. Гл. сказане на стор. 12. і Київска Стар. 1890. VIII. 323. До Греків прийшов сей звичай з Єгипту, де мумїям вкладали грїш на перевїз через Нїль. Також елєвзинські містєрії мали вплив на Хароновий грїш. Порівн. Iw. Müller Privataltert. IV. Bd. 462.

³⁾ Старі Італїйці давали покійникови дорогі єму річи. Tylor die Anfänge der Cultur. I. 483.

⁴⁾ Чуб. Труды IV. 708. Порівнай пословицю: „Голівка як маківка“.

матери Лярів¹⁾; — він отже стоїть в звязи з богинею підземного царства. — Маком, посвяченим на Маковія, нарід обсипує місця проти відьм. Обсипують і тіло ворожбита (мерця) маком, „щоб чорти єго не вхопили на жир“.

Дівчину обсипують в домовині цвѣтами, дають також іглу й нитки, щоб она сама зашила „пукаюче“ серце матері²⁾. В Московщині Остяки дають жінці іглу, нитки і наперсток³⁾. Вкінці прикривають тіло тонким полотном або віком домовини, але тільки до половини. Тоді ставлять на верху, парубкови або дівчині, прикрашене як на весіле деревце (Снятин).

В головах домовини становлять хрест і свѣчки. (У Жидів 2 свѣчки). Щоб не допустити злого духа в хату, кладуть під порогом сокиру вістрям на двір та роблять з чіснику хрестики на стінах в хаті (Ходовичі-Стрий). У Жидів знов вилівають воду на двір в трех домах, що пратикають до хати, де є мерлець, бо кажуть, що та вода є вже нечиста. На Україні вірять, що по виході душі з тіла на її місце вкрадаєсь „лихий“ — як не стереже ся тіла — або „нечиста сила, котра відтак в постати покійника робить людям всякі пакости. Такі мерці ходять по смерті і мають „силу“⁴⁾

Відтак сходять ся „до мерця“ люди. В Снятиньщині гість приходить до мерця зі свѣчкою, отуленою зілем; зіле кладе коло голови покійника, а свѣчку прикріплює до віконниць, або складає на груди покійникови. Дехто місто свѣчки дає мерцеві гріш (Гуцули). Відтак цілує мерця в лице або в руку, або ногу, клякає і мовить молитву. Входячи в хату не годить ся казати: „Слава І. Хр.“, бо „слава“, се є душа, вийшла з хати. Відходячи каже ся до світ: „не плачте, він вже на справедливости Бога, але ми — то ще на кривді“. Як би хто з необережности сказав входячи: „Слава“ — присутні люди на се єму нічого не відповідать.

Вечерами коло мерця є повно людей. Одні щось розповідають, инші згадують добрі діла покійника, або співають з дяком набожні пісні. В декотрих околицях остав ся ще вельми старий звичай „забав“. Гуцули справляють при покійнику „грушку“, на Поділю „лубок“, на Уграх „лопатку“ а навіть инколи заводять хороводи та танці (в горах) — наче справдешні ігрища Гомерових Греків.

Так приміром в Лавочнім (Бойки) беруть участь в забавах тільки парубки, а забави зуть ся:

¹⁾ Varro, De lingua latina VIII. 38.

²⁾ Про іглу з ниткою в похороннім обряді Литовців і Русинів згадує і Ів. Менцій, що в р. 1551. написав епіскопію до Георг. Савина (de sacrificiis).

³⁾ Живая Стар. Годъ V. 1895. Похорон. обр. Остяковъ.

⁴⁾ Київска Стар. 1900. VIII. 323. (Се останок старини).

Допатки бити, Ординанц, Медведя бити, Олій бити і н., а в кожній з них мусить бути якась бійка, якась борба, хто дужчий, або хто проворнійший. В „Медведи“ іздять парубки на собі по хаті, мов рицарі на конях, і намагають ся противники взаємно скинути себе з „живого коня“. — У Гуцулів є забава: Заяць, Коза, Сорока, Стільчик, Діди, Двірник, Перстенець, Піжмурко, Млин, Королі, Трюхан, Вогонь (спільна забава хлопців і дівчат).

В Снятиньщині бавлять ся „Лубка“ парібки й дівчата посполу, а навіть чоловіки, тільки не замужні жінки. В часі забави наливають в горня води, а над ним запалюють сьвічку. Коли она вигорить, дивлять ся, чи зменшилось води в горнятку, а сли так є, то се знак, що покійник пив. Ту воду випивають відтак при відході домів всі учасники забави. На угорській Руси бавлять ся навіть „в похорон“¹⁾. Так забавляють ся они, аж доки не стане свитати. Взагалі в горах найкрасше бавить ся молодіж на весілю й на похоронах; — сі послідні забави звуть они „сьвічене“. — Тай по похороні мерця, вернувши з кладовища, зачинають ще раз забаву, котра звичайно приймає веселійший настрій — так як на весілю. Але буває, що перед забавою мусять перше очистити ся з похорону: свояки і гості покійника стають кругом стола, а якась жінка зливає їм голову сьвяченою водою (Лавочне). Опісля наступає обід, а відтак забава. — Гуцули зливають руки грабарам водою на кладовищи. — Однак загальний настрій того обряду є сумний, бо забави на Руси відбувають ся тільки спорадично. В похороннім обряді є більше смутку, плачу, чим радости — а плач звесь загально „голосінем“. Голосіне — се рід жалісної пісні, котру діхує глибока любов, сердечна щирість та тяжкий жаль за покійником. З того огляду пісні-голосіня сходять ся зовсім з піснями весільного обряду, бо й оба обряди виказують якусь певну звязь — схожість, яку витворила стара-старезна уява простолюдина.

Плакати й голосити за покійником загально не є соромом; противно годить ся „заводити“, бо люди сьміялись будуть, що покійник був родині нелюбом. Однак є місцевости на Вкраїні, де кажуть, що не годить ся плакати, (а веселитись, як за поганьских часів — Київ).

Тай Греки, старі й молоді, герої і жінки, побивались і ридали за помершими й бажали вмерти враз з покійником. Они оплакували покійника кілька днів (Гектора), а доперва пізнійше задля санітарних причин хоронено трупа скорше. — Навіть боги, що також опікували ся тілом убитого героя, плакали за покійником. Тетіс для зазначеня гіркого смутку й жалю вдягає на себе смутковий серпанок чорної краски, а люди

¹⁾ Етногр. Збірн. Т. Шевч. П. 25. Не подаю ту — на жаль — описів тих цікавих забав задля недостачі місця.

з жалю вздержували ся від їди¹⁾. Крім того було ще в часі самого похоронного обходу й хоральне голосіє, котрим супроводжували покійника до могили. Се виконували жінки, нарочно до того призначені або наняті (римські *praeficae*²⁾. Провідник розпочинав те голосіє, а хор за ним впадав, заховуючи певні проміжки (інтервали³⁾).

Анальогічного звичаю в Галичині нема; тільки на Буковині стрічаємо щось подібне. Там (Мігучени) наймають плакальниць, частують їх добре горілкою і они, числом 4—5, хором голосять за покійником йдучи; особливо чути сильне „голосіє“ за покійником, коли той був „чільний господар“ — „Фронтаж“ (= *frons*) у селі.

Б.

О п р о в і д.

Похорон с. є опровід тіла відбуває ся звичайно третого дня від смерті. Того дня справляли й поганські Греки та Римляни свої похорони (*trita*). По відправі панахиди чи „похорону“ зачинають домовину віком (не прибиваючи ще). Гуцули перед тим ще мвють лице покійникови водою, що стояла в головах, а під бік дають колач на дорогу, щоб покійник мав „пригістного“ для померших душ, а також і гріш в платку.

Відтак виносять покійника з хати, ногами в перед, а в дверех стукають домовиною тричі до порога, бо „покійник прощаєсь з хатою“. — За тілом зараз замикають двері хати (Снятин), а часом посипують поміст зерном. Двері належить замикати зараз тому, щоби не було скоро другого мерця в хаті. В житомірск. уїзді завязують тому й ворота червоним поясом. (Жив. Стар. V. 1895). Зараз також і замітають три дві неметену хату, а сьміте й солому з під покійника палять і попіл сиплять на воду, щоб „покійникови так легко було там жити, як попелови плисти по воді“.

На дівочім або парубочім похороні є ще весільна дружина; тоді мусять бути дружби й дружки. Хусткою обв'язують церковний хрест (місто жениха), а другу хустку дають до руки — мов старості — пан-отцеви (Городок — Угорська Русь); дружби або бояри несуть домовину, а дружки йдуть біля них. Як помер летінь, вибирають з поміж его приятелів-ровесників одного, що в часі цілого похорону має заступати самого покійника. (Ілїнци — Снятин). Его вдягають в одяг покійника та лишають ему его на власність. Ему належить ся також на стипі 5 хлібів або колачів, біла хустка й порожня глиняна миска. Сесі дарунки звать

¹⁾ Odyss. IV. 539. Ilias XXIII. 6. XXIV. 467. 83. 93. Odyss. XXIV. 316. Ilias XIX.

²⁾ Odyss. III. 261.

³⁾ Ilias XVIII. 51. 316. XXII. 430. XXIII. 17.

„мисочкою“¹⁾). Тай на Україні хлопцєви „перевязують“ хустку, місто дійсному молодому - князєви²⁾). Тамже в декотрих сторонах печуть і коровай та роздають по кусничку учасникам, а надто розділяють в дарі остали по покійникови річи. Гуцули знов несуть перед домовиною вкрашене деревце, як на весілю. Они обвивають також по „парастасі“ домовину старшого чоловіка ліжником, сукном або скатертию (і в иньших околицях), а домовину дитини рантухом. Як виносять тіло з хати, тоді мусять всі свояки й куми голосно ридати³⁾). На місце, де лежав мерлець в домовині, кладуть 3 хліби і ставлять засьвічену свічку, щоб не було порожного місця для другого мерця; також обсипають місце житом (Харків), а крєвні та домівники присідають на хвильку, щоби „всьо добре“ в хаті сїдало (Ілїнці). Деревище (домовину) з їаздою кладуть на сани, запряжені волами — навіть і літом — в иньших сторонах на віз — а деревище молодших привязують до двох довгих дручків. На дворі читає свьщеник євангеліє, иногді говорить проповідь. Похоронні сани уживали загально в Росії до Петра В., а головно ховались так царі й князі. Про такі сани маємо згадки в пам'ятниках XI—XV. в.

Занїм вивезуть покійника з двору, мусить бути „пращанє“. Найблизші родичі покійника схиляють голову над домовиною (у Гуцулів), а свьщеник кличе тричи: „Пращайте“; — присутні відповідають також тричи: „Най Бог прощїї, ми прощїймо“. Відтак йде (у Гуцулів їде конем) свьщеник попереду — а за ним дяк — відтак тіло, а вкінци „нарід“, та всі з відкритими головами.

У Гуцулів несе один з їаздів перед домовиною „хитавну миску“ з коливом с. є. з вареною пшеницею зі сливками й медом, а в нїй заткнених 12 свічок; кругом пшениці кладуть яблука, орїхи, колачики. Тую миску при опровадах, як свьщеник кадить ще в хаті, кладуть на деревище⁴⁾). В похороннім поході у Гуцулів беруть участь і трембітанники, що від часу до часу трембітають. На кінци походу ведуть Гуцули маржину (корову), призначену на „поману“⁵⁾, а коли ще пан-отцєви призначено вола та барана, тоді причіпляють до рогів тїй худобині запалені свічки (тепер вже рідко, бо Гуцули з'убожїли). — Переходячи через потїк, кидають в воду грїш „перевїзне“, і чим більше кидають перевїзного, тим скорше душа дістанєсь на другий свїт.

Домовину везуть (зглядно несуть) до церкви; дорогою сьпіває свьщеник з дяком, а в перестанках голосить за покій-

1) Снятин, подав Іванчук.

2) Київс. Стар. 1890. VIII. 319. 1888. П. 12.

3) Той сам звичай є і на литов. Руси. о. с. 321.

4) Шухевич, Гуцульщ. III. 249.

5) Помана у Гуцулів тільки, що посмертне завїщенє (manes).

ником (в Ілінцях „приповідає“) жінка, мати або донька-сирота. (Сеся звичайно з розпущеним волоссям, як до слюбу). Голосіня — се не є звичайний плач в прозі — се високо поетична, а притім щиросердечна розмова рідні з душею покійника, що, як вірять — йде разом з тілом. Так н. пр. сестра голосить за братом:

Братіку, моє сонечко!

Братіку мій, місяцю ясний!

Чом ти мене не обгріваєш?

Чом ти до мене не розмовляєш! і т. д.

Іногді похорон прирівнюєсь до весіля:

Якеж наше весіле, братіку милий!

Деж твоя пара. . . ?¹⁾

Газдиня голосить по газді:

Хазяїну мій, господарю мій,

Приятелю мій, розкіш моя!

Звідки я тебе буду виглядати,

Чи з гори, чи з долини,

Чи з високої могили. . . ?

Чоловіче мій, зозуле моя,

Я за тебе затулю ся

Та нікого не бою ся. —

Ой приймиж мене

У сирую землю...! — ²⁾

Характер голосінь часто наближаєсь до характеру пісень козацких та вояцких, що сьпівають смерть та похорон героя на чужині та его пращане з одиноким товаришем — конем вороненьким.

Чоловіки за жінками не голосять дорогою, лише плачуть нишком. Наші голосіня сходять ся своїм змістом також з московськими та з новогрецькими (мирольотіями), де також говорить ся про далеку дорогу покійника³⁾. Кльонович в Роксолянї каже, що на Русі в XVI. в. наймали плакальниць:

Mox anus ingeminat doctas mercede querelas.

Nonque suum deflet femina iussa virum. —

Сам сьвященик (після Кльоновича) вкладав в руки мерця перевізніе. — Останки наймлених плакальниць є ще на Буковинї. В церкві ставлять домовину на „марах“, кладуть на ню 3 хліби, а иногді миску з коливом. Відесувають також ще раз

¹⁾ Київ. Стар 1899. VIII. 319. Київ. Стар. 1888 II. 13.

²⁾ Для браву місця не подаю і численних голосінь — а звертаю увагу, що багато їх в гарних і довгих поміщенях в Київск. Стар. з р. 1888. 1890. Етногр. Обзор. XXXVIII.

³⁾ Порів. Bernh. Schmidt, Griech. Märchen und Volkslieder. Leipzig 1877. pag. 157.

віко, а свояки при кінці богослуження цілують в останнє покійника і євангеліє, котре держить сьвященик, — обходячи притім домовину з лівого боку на правий — до заходу сонця.

По скінченій „відправі“ в церкві забивають вже (Гуцули не зовсім) сильно віко осиковими кілками, бо се дерево має силу над мерцями (Золочів) і несуть (везуть), в такім самім порядку, як до церкви, на кладовище, а народ зі сьвічками, чоловіки з ненакритими головами¹⁾, супроводять покійника аж до могили. — В подібний спосіб відбуває ся похорон у Караїтів, у котрих рабін по молитві „цадік“ відпроваджує з усіма учасниками тіло на кладовище. Жиди знова не всі мусять йти; кождий має обовязок провести найменше 4 метри дороги, а перед кладовищем на яких 30 метрів стають з тілом 7 разів, на знак, що є 7 мешкань в пеклі (Яворів — подав Померанц).

На кладовищі Гуцули ще раз, по церковнім обряді, відчиняють домовину, щоби трембітанник затрембітав над головою покійника, почім забивають віко й тоді спускають деревище в яму. Трембітане при покійнику треба вважати останком глибокої старини, бо міжнародне повіре є, що злі духи можна прогнати: огнем, водою, музикою, стрілянєм, підкурюванєм зелами та трубами. (Монголи, Литовці, а у Римлян *tibicines*²⁾).

Спустивши домовину в могилу³⁾, кидають ще родичі гроші і тричи по грудці землі. Надто кождий учасник повинен кинути до ями грудку землі, бо вона буде сьвідком, що він відпровадив покійника аж до могили. Так роблять і Караїти (Галич). Тричи по жмени землі в могилу кидали й Римляни (*glebam in icere*). Родині знов, що дуже побиває ся за покійником, сиплють дрібку землі за колнір, „щоб не було досади, щоб скорійше забути“.

Індийці спустивши покійника в могилу (або спаливши єго на стосі) прощались з ним, желаючи єму щасливого перевозу рікою на тамтой сьвіт, а обернувши ся в ліво від могили, спішили не оглядаючи ся до хати покійника, де очищувались водою, приготованою в мийниці. У Греків був на се збанок *ἀρδάνιον*. При очищуваню виливав кождий тричи жменю води в память покійника.

Гроші дають Гуцули на перевіз „за море“, бо дорога до Бога вистелена глогом, через море, куди випроваджує Мати Божа⁴⁾ сїткою, плетеною з повісма, яким убирають люди на Різдо хрест, як ходять колядники. Тай у Румунів загробний сьвіт є за морем на заході. Прикрашене деревце для дівчини закопують Гуцули біля хреста, а на могилі ставлять хитавну

1) Тай Індийці, після Вебера, провадили покійника з відкритими головами аж до могили, котру тричи окроплювали водою.

2) Живая Стар. III. 454.

3) В Снятиньщині і на Буковині ручниками.

4) Явний вплив апокриф. літератури.

миску¹⁾. Серби в могилу дають хліб і вино. Вкінці висипавши могилу, держать руки над нею, а хтось з родини покійника поливає їх водою (на очищене²⁾), причім тричи кажуть они: „Прощайте нас“, на що відповідають присутні: „Прощьїмо“. Тим, що несли домовину, дають по колачеви, а відтак всі присутні їдять з миски коливо тай вертають в хату на „комашню“ тою самою дорогою, котрою йшли на кладовище³⁾.

На Буковині є звичай, що зараз по похороні на кладовищі частує господар, чи хто старший з рідні, учасників горілкою й хлібом, але першу чарку виливає на землю „за поману“ (pro manibus). Поет Міцкевич в своїй *Grażyn-і*, описуючи литовський похорон, натякає також на подібну лібацію з меду й молока, яку виливали на костер, на трупа перед підпаленєм: — *Rycerze na stosie składają ciało, mleko i miód leją; Przy długiej trąby i fletni odgłosie śmiertelne pieśni wajdeloci pieją.*

З віднесенєм тіла до могили відходить вже й душа з поміж людей, бо через весь час похорону вона перебувала близько тіла. Але душа вертає еще в хату на першу ніч, щоб там подивити ся й покріпити ся. — На Україні вірять, що душа покійника 40 днів заходить до дому, бо в тім часі відбуває ся над нею суд⁴⁾.

Грецький похоронний обряд кінчив ся паленєм тіла на кострі. В часі паленя вели кругом костра хорівд тричи, а жовніри в повній зброї машерували докола горіючого покійника. Спалені мощі збирали в сосуд або в золоту скриню-домовину, складали в яму й сипали високу могилу, а на ній ставили пам'ятник (*σῆμα*), се є стовп з дерева або каменя, й зазначували символічним предметом важнійші хвилі з життя покійника. Також вкопувано зняряд его занятя за життя, н. пр. весло, меч. — Могилу обсаджувано деревиною — головно вязами (*πτελέας*⁵⁾).

В нас на могилі ставлять дубовий хрест та засаджують калину, смереку або овочеве дерево, щоб колись мав покійник чимсь покріпитись тай поділитись в небі зі своїми свояками — як деревина зродить овочі.

¹⁾ Шухевич, Гуцульщ. Ш. 253.

²⁾ Жиди, вернувши з кладовища, миють руки перед хатою, але не витирають ручником. — Жидівки знов страсають гріхи свої над потоком — хотий они звичайно не відпроваджують мерця аж на кладовище.

³⁾ Гуцульщ. Ш. 253. — Жиди, вертаючи з кладовища, зривають по до розі траву і видають на землю на знак, що, як трава зірвана згинуда, але часть її при землі знова виросте, так покійник колись воскресне.

⁴⁾ Сумцов, Малор. Етног. 79. — Куліш, Зап. П. 288.

⁵⁾ *Ilias* XXIII. 13. 326; *Ilias* VI. 419; *Odyss.* XII. 19.

III. ПОМИНКИ.

А.

Похоронний обід.

По похороні відбуває ся похоронний обід (стипа, комашня). У Гуцулів їдять комашню з сьвящеником зараз по виносї тіла з хати на обісте, одні в хаті, а прочі на дворі при покійникови¹⁾. Загальний звичай є, що по скінченій відправі на кладовищи, вертають люди з сьвящеником до хати покійника, де наступає осьвяченє води, себ то рід очищеня хати від „злого“, а по водосьвятію заставляють стіл ріжними стравами. В сінех угощують старців — дідів. По скінченім обіді відправляє ся ще панахида і на тім кінчить ся обряд.

В Снятиньщині та подекуди на Україні²⁾ є звичай, що старша жінка, найчастійше та, котра сторожила при покійнику, роздає гостям колачі „подавники“, а часом і свічечку з парафіни.

По роздачі тих дарунків усі ще раз молять ся за душу покійника, а прощаючись з родиною, потішають єї словами: „Не плачте — таке нас всіх жде“ — тай розходять ся. Учасник похорону, вернувши домів, розділяє кусочки подавника між свою рідню кажучи: „Нехай рай розходить ся“ (Снятин). На Україні газдиня по поминальнім обіді має стіл і посудину, зливає помій в оден сосуд та виносить на кладовище, де виливає все те на могилу покійника — неначе в жертву, — а горнець розбиває. Сиплять також на могилу пшоно й пшеницю, а як птиці сего збіжа не з'їдять — се знак, що покійник був грішником³⁾.

Греки й Римляни справляли поминальний обід (*τάφος*, *epulae funebres*, *silicernium*) з ігрищами (*δρόμος*, *πυγμαχίη*), на котрих бороли ся герої⁴⁾. Сей момент відповідав нашій поганьскій тризні, котра мабуть відбувала ся перед похороном⁵⁾, а ріжнилась від поминок тим, що мала характер воєнних ігрищ. Тай само слово „тризна“ приходить в памятниках в значіню борби (*ἀγών*), а тризник = *ἀθλήτης*. Тризнице поясняє Панво Беринда: „місце, гдѣ бывають поединки або ширмѣрства“. — Що колись відбували ся поминки на могилах, згадує ся в Стоглаві (р. 1551), де сказано, що учасники з початку плачуть, а відтак по бенкеті скачуть, біють в долоні та сьпівають пісні. Тай тепер еще на поминках по поважнім сумнім настрою наступає веселість, а учасники попиваючи приказують: „Помянем покійника, щоб ему ікнуло ся на тім сьвітї, та щоб ему

1) Шухевич, Гуцульщ. III. 249

2) Кудіш, Зап. о юж. Руси II. 287.

3) Київська Стар. 1890. VIII. 323. — Жив. Стар. VIII. 154.

4) Odyss. XXIV. 69.

5) Котляревскій о. с. 233.

весело тамки жилось¹⁾. По відході учасників похорону з хати покійника лишає родина світло через цілу ніч. На столі ставлять горня з водою й колач, або ще й молоко, коли се вмерла мала дитина (Долина²⁾), бо вірять, що душа покійника вертає до хати знова з ангелами, не та їсть колач або муку, якою иногді посипають стіл. — Колиж померла жінка, лишивши малу дитину, приходять она її покормити своїми грудьми та поголубити.

Б.

Т р и з н а.

Загальною вірою на Руси є, що душа людини перебуває біля тіла так довго, доки перша груда землі не впаде на домовину; тоді она відступає та вештає ся ще на сім світі 6 неділь, а відтак йде або до пекла, або через чистилище до неба. Душі непохоронених покійників побивають ся вічно на сім світі, а душі лихих людей стають чортами³⁾. Та все, після поняття народа, стоїть душа в звязи з похороненим тілом; она в его постати мандрує до оселі душ, що знаходить ся десь на захід сонця за морем⁴⁾, або на якимсь острові або на якійсь горі. Їх світ однак зовсім тотожний з нашим, ба навіть душа людей, що завмирали й знов оживали, бачила себе на рідних полях та горах, тільки в яійсь висшій надземській країні (Долина). Литовці вірять, що душі мусять спинатись на високу гору Anafielas, де відбуває ся суд Божий⁵⁾; а на Україні є повіре, що вмере той, котрому снилось, що виходив на високу гору. Поганські Славяни хоронили покійників на полях, в лісах, пускали в воду (в ріку), тай на горах⁶⁾, вірячи, що гори — а дальше хмари, є оселею покійників. З того вийшло так повіре про русалки, що живуть по полях, по горах, деревах та ріках — як і здогади, що душі людей се зорі, зьвізди, а „як зьвізда падє — чоловік мрє“. Тим то витворилось в наших піснях тільки гарної символіки зірниць, зірок; тим то навязує ся доля людини до зьвізди, під якою хто родить ся⁷⁾.

Також в польських казках кажесь, що грішники виходять на скляну гору, а в вірі Німців рай є на горі, окружений високим муром⁸⁾. Тай в нас (Городок-Струтин) вірять, що рай є на горі, огорожений; при его вході стоїть старий ап. Петро

¹⁾ Етногр. Обозр. XXXVIII. 93. О погр. обр. въ Малорос.

²⁾ Се зигальний звичай, бережений і Гуцулами.

³⁾ Як у Єгиптин і в Греків.

⁴⁾ Edw. B. Tylor, Die Anfänge der Cultur, Lpzg. 1873.

⁵⁾ Є в нас і останки віри азійск., амер. і афр. народів в мегемпсихозу, е. е. в вандрівку душ за кару в зьвірину, а також в деревину. Tylor II. 3.

⁶⁾ Котляревскій, О погрєб. обыч. 227.

⁷⁾ Порівнай гадку Арістофана: οὐκ ἦν οὐδ' ἃ λέγουσι κατὰ τὴν ἄερα, ὡς ἰστέρες γυγόμεθ', ὅταν τις ἀποθάνῃ.

⁸⁾ Веселовскій, Разыск. III. 91.

з ключами; серед раю на горбочку сидить, підпершись на руку, Спаситель, а по боках ангели з трубами. Однак душа, де би вона й не пробувала, все потребує корму, потребує поминків, котрі мають справляти її родичі або свояки. Тільки душі померших дітей того не вимагають, бо они стають ангелами, — а навіть виходять зі свічками проти своїх померших родителів. Поганська Русь обходила на могилі покійників тризну, і таку справила княгиня Ольга на гробі свого мужа Ігоря, де по бенкеті веліла поубивати попитих Деревлян, приносячи мовби в жертву живих людей-підданих, як то колінь справді бувало¹⁾.

Християнський світ заступив тризну поминками, які відбуваються 3. 9. 20. 30. або 40-го дня від смерти покійника²⁾.

Але поминки справляють і некультурні народи, навіть африканські Неґри, котрі вірять, що духи можуть заповідати лихо так самі, як і через других людей, з котрими мають зносини³⁾. Сей світогляд наближає ся ще дуже до первісного погляду людей, що загробне жите дуже схоже є з туземским, бо „там живуть люди племенами, родинами, вороги борять ся з собою, калічать ся, а навіть завдають собі смерть“⁴⁾. Подібно висказують ся й московські Вотяки, бо вірять, що на тамтїм світі покійники їдять та пють; з могили вилазять мишкою, перекидають ся в собаку, з собаки в корову, а з корови в людину тай відвідують свояків. Як би їм не дати поминок, особливо коли они від кого в сні зажадають і погрозять, тоді самі вони виведуть живцем корову з обори тай з'їдять. Їх же душі заповняють воздушні простори та все бачать, що діє ся на землі. Тому Вотяки молять ся до них у всякій пригоді, просячи їх о поміч, здоровле, о дощ або погоду⁵⁾.

Сеся віра цвила й у поганських Славян взагалі, котрі припадали до могили покійника, як до якої святині, шукаючи там у всяких прикрих хвилях життя поради, помочи тай вимолюючи собі молитвою благословеньства на всяке діло⁶⁾. Сьогодні наші сироти шукають відроди на могилі батька — матери, наші селяни просять в молитвах покійників, щоб стали посередниками між ними а Богом; иногді почути можна, що єму „згинула худоба, бо жалував дати на Боже.“

Найважнійші завсїгди родинні поминки так в Індійцїв, Греків і Римлян, як і у Славян, були в роковий день смерти, а відтак на весну (у Русинів „Радуніч“), яко загальна тризна всїх покійників⁷⁾.

¹⁾ Котляревскій, Сочиненія I. Спб. 1889. 341.

²⁾ Етногр. Обзор. 1898. 91.

³⁾ Lehmann о. с. 21.

⁴⁾ L. Krzywicki. Rozwój kultury. Świat i człowiek. Warszawa 1903. (в „Poradnik-u dla samouk“ стор. 441).

⁵⁾ Етногр. Обзор. 1890. III. IV. 46. Lehmann о. с. 13. 21.

⁶⁾ Котляревскій, О погреб. обычаяхъ яз. Слав. стр. 248.

⁷⁾ Котляревскій, О погр. обыч. 251.

Болгари в цвітню неділю відбувають поминки-бенкет на кладовищі, де попоївши та випивши, лишають останки їди й напитку на гробах померших¹⁾. Душам же „богато їди не потреба“, хочай в той день і в тім місці більше їх число гробів і напоїв²⁾. Се є гадка старини, бо сеся віра сильно цвите між поселенцями Сибіру та малокультурними мешканцями півн. Росії, — також у Індійців та Негрів, а поганський поет Овідій, описуючи сьвято *Feralia*, каже, що в положених на могилі дарів: овоців, сочевиці, бобу, хліба, яець, соли й вина „*manes parva petunt*“³⁾.

На кладовищі, як каже А. Каєгі⁴⁾, почитають і Індійці своїх предків, (*pitares*, гр. *πατέρες, θεοί πατρώοι*, лат. *divi manes*), де біля могили розкладають огонь, викопують 3 ями, вливають в жертву рижову кашу, присьвячену богам *Soma*, *Aqui* і *Yama*, та вкладають в кожду яму біб, мясо й мід.

Зарівню Греки відбували тризну на гробах 3. і 9-го дня, прикрасивши їх вінцями з лопуха а жертву душам приносили в ямах⁴⁾. — Наш народ справляє ще тепер на весну рід поминок на могилах (подекуди) другого дня Великодня, коли сьвященик окроплює сьвяченою водою кладовище та відчитує на гробах евангеліє за душі померших. Тоді кладуть селяни на гробах хліб, яйця, діти же крашанки та яблука, иногді теплу страву: все те забирає відтак сьвященик і дяк. Гуцули в такі „опроводи“ кладуть на гроби перепічки (бохонця), бриндзю, молоко, муку й вареники, з чого більшу часть по відправі роздають убогим людям.

Про сей звичай споминає і наш мораліст-монах Ів. Вишеньський такими словами: „Пирогои и яйца надгробные въ Острозѣ и гдѣ бы ся находило, упраздните, да ся въ християнствѣ тотъ квасъ не находитъ“⁵⁾.

Однакож загальним у нас є звичаєм, поминати покійників в церкві богослуженєм, а дома водосьвятієм. Особливо годить ся помянути покійника сорокового дня єго смерти, бо душа 6 неділ побиваєть ся на сїм сьвітї⁶⁾. Гуцули в той день роздають „помаву“, яку кому записав покійник.

В хатї по „відправі“ відбуває ся тоді угощенє всїх, що брали участь в богослуженю.

¹⁾ Tylor o. c. 16.

²⁾ Етногр. Обозр. XXXVIII. 110.

³⁾ Ovidius, Fasti II. 533. 676. V. 436.

⁴⁾ Adolf Kaegi, Kulturhistorische Analecten. Die Neunzahl bei den Ostariern pg. 8. ssqu.

⁵⁾ Київ. Стар. 1885. XI. 657.

⁶⁾ Так і на литов. Русь. Порів. М. Fedorowski, Zbiór wiadom. do antrop. 1897. 322. і Куліш, Записки II. 288. Карайти тому 40 днів їдять пісні страви.

Застановляючи ся над сим, тільки в головних нарисах списаним обрядом, добачаємо двоякі заходи чоловіка: 1) він стараєсь о добро покійника та єго душі, — 2) він пильно захо-рює себе й свою рідню від лиха, яке єго може постигнути, колиб не сповнив закону, „похоронити покійника, як Бог приказав“.

В першім згляді заходить ся чоловік охоронити тіло й душу покійника від „лихих“, до чого має він і старинні поганські середники, і поміч зі сторони християнської віри. Сюди належать: Підкаджуване тай обсіпуване тіла зілем і маком, уміщенем або в домовині желіза, або під порогом сокири, голосне трембітанє та веселі ігри (Гуцули¹), горнець з сьвяченою водою, сьвітло і хрест.

Відтак мусить ся виправити покійника в дорогу як слід, давши єму подорожне, котре становлять: хліб або щось їдме (дівчині деревце й коровай), та гроші на перевіз (як у Греків). Тільки одні Цигани не мають жадних обходів, а старають ся як найскорше позбутись покійника з мешканя живих, вдовиця же зараз дружить ся з иньшим²).

Для захорони себе й живучої рідні знає наш народ: 1) Очищенє, яке було в прастарих часах у всіх народів, най-паче у Греків та Римлян³). Головнуж ролю грає ту вода, огонь — а також хліб, зглядно зерно, яким посищуєсь хата. 2) Поминки так зараз по похороні, як і в певних реченцях смерти. Они то забезпечують тихомирє в туземнім житю.

У всіх тих заходах, як бачимо, плекаєсь культ огню (сьвітла), води й хліба, який приходить також в иньших празниках родинних. Сей культ, сягаючий своїм початком в прастарі поганські часи, розвинув ся на Руси так в наслідок грецких взаємин⁴), як головно задля прихильних побутових обставин, бо в розвою духового життя людства причиною схожости характеру тай обичаїв бувають також і ті самі обставини соціального життя народу й ті самі мотиви в поступі єго культури.

Сьвітлом отже, котре є останком високого колись культу сонця, витаємо народжене дитя та хоронимо єго ним в ночи

¹) Китайці мовлять, що в часі похорону довкола домовини кружать злі духи, а щоб їх відогнати, підкаджують домовину пахучим зілем, заводять ігри та трублять на дутих інструментах. — Живая Стар. III. 453. — Класти цьвіти й вінці на домовину й на могилу — звичай з передхрист. часів. Tylor I. 487.

²) Етногр. Обозр. XLVIII—LI. XLIX. 133.

³) Римске exvegrae: вимітали хату мітлою з прутя й поливу, опісла учасники похорону скакали через огонь, а їх кроплено водою (кропалом з лаврових галузок). Iw. Müller Altert. IV. 2. p. 793 У нас місто огню дотикають ся печи, або заглядають в печ. — В полудн. Славян дає баба жарючі угля до рук. (Котляр. 247). На Мадатаскарі ніхто з учасників не сьміє вступити в хату, доки не скупаєсь і не змінить по похороні одягу. Tylor II. 435.

⁴) Пор. слова Волод. Вел. . . . придоша Грьци. . . много глаголаша . . . о бытїи сего міра. . . другїи сьвѣтъ повѣдають быти. (Літ. т. з. Нестора).

від „лихого“; без світла не обійдешь весілля¹⁾, а зі світлом відпроваджаємо покійника до могили. На Святій вечер, яко в народний празник, горить світло цілу ніч на честь і услуги покійних „дідів“, що приходять покріпитись полишеними їм стравами²⁾. Тай у всіх иньших обрядах світло становить осередок обходу.

Не менше значінє в похороннім обряді має й вода, заступлена часто в християнськїм світї сьвяченою водицею. Її уживає народ в обрядах як охоронне тай очищаюче средство, подїбно як се було в клясичних народів, а враз з нею всюди й завєгди виступає також хлїб³⁾ — що в народних обрядах приносить ся в жертву божеству, зглядно душам⁴⁾. Вкінци вже в звїсній народній пословици: „Хлїб і вода, нема голода“ містить ся якраз символїчно жите чоловіка.

Так отже похоронний обряд є найкрасшим доказом: глибокої традиційної релїійности нашого народу, котра дала приступ християнським впливам; високого почитаня єго покійних предків, старинности духового житя, збереженої консервативною єго вдачею, та взаємин з культурними народами поганьского й християнського світa, найпаче же грецкого, зроджених щиростию тай прихильностию для всяких сусїдів, як також оїсєля заборольним становищем для розцвиту культури між народами цілої Европи.

¹⁾ На Волинї перед вїдчанєм переводять мелоду через огонь. При весільнім обїдї горять двї свїчки або 2 офїрки, прикрїпленї до стїни над головами молодят; з них ворожать довготу житя пари (Добростани). — Світло-огонь дїзнають великої пошани: огнем грїх бавитись, або плювати на него. Пасту-хи палять „ватру“, бо она відганяє „лихих“. Гашенї углї помагають в хворобах, виганяють нечисту силу. — Коваля, що все має діло з огнем, боять ся демони. Обрухи сьвячених річий кидаєсь в огонь. Тому колись у нас символїчно бє-мали народи асирійскї, халдейскї і фєвївійскї. Tylor. II. 281.

²⁾ Таке почитанє предків було в Греків і в Римлян, а сегодня є в Хїнців. I. Krzywicki o. s. 548.

³⁾ Культ хлїба розцвив ся вже тому так широко між руским людом, бо збіже, особливо пшениця, було головним продуктом єго працї і торговлї, яка вєла ся з Греками. Місто хлїба уживаєсь символїчно, як поступєнна єго форма, зерна збіжа або мука.

⁴⁾ Що Литовцї приносили в жертву не лише звїрята, але й людий, є згадка навіть в середних віках. Tylor II. 484.